International Recognized Double-Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal
Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850 | Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume - 5 | Issue - 5 | June - 2015 | Available online at www.isrj.org

आधुनिक मराठी काव्यप्रकारांचा चिकित्सक अभ्यास

माधव बसवंते

Short Profile :

प्रस्तावना :

मराठी वाङ्मयात प्रामुख्याने प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे विभाग दिसून येतात. हे विभाग कालवाचक आणि गुणवाचक आहेत. बदलत्या काळाप्रमाणेच मानवाच्या ज्या ज्या प्रवृत्तीमध्ये बदल होत गेला, त्या त्या बदलांचे प्रतिबिंब त्या त्या काळातील काव्यात दिसून येते. इंग्रजांच्या आगमनानंतर भारतात खऱ्या अर्थाने आधुनिकतेचे आणि परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले. इंग्रजी भाषा अवगत झाल्यामुळे भारतीयांना आधुनिक विचारांची ओळख होऊ लागली. प्रामुख्याने भारतात एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वैचारिक संक्रमण अवस्था निर्माण झाली. मराठी काव्याचा विचार करता आधुनिक मराठी काव्याने समता आणि परिवर्तनाचा ध्यास घेतल्याचे स्पष्टपणे जाणवते.

मध्ययुगीन काव्यप्रकारांमध्ये प्रामुख्याने संत, पंडिती आणि शाहिरी परंपरा दिसून येतात, तर आधुनिक कालखंडात सुनीत, गीतकाव्य, गझल, मुक्तछंद, दशपदी, हायकू व विडंबन इत्यादी काव्यप्रकार दिसून येतात. कवी केशवसुत हे आधुनिक मराठी कवितेचे जनक म्हणून ओळखले जातात. मराठी कवितेचे विषय आणि आविष्कार तंत्रात झालेला बदल हा केशवसुतांपासून झाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. केशवसुतांच्या पूर्वकाळात मराठी काव्यनिर्मितीसमोर संस्कृत काव्यरचनांचा आदर्श होता, त्यानंतर मराठी काव्याने इंग्रजी काव्यरचनांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेऊन काव्यनिर्मिती केली. त्यामुळे आधुनिक कालखंडातील मराठी कविता आत्मनिष्ठ स्वरूपाची होती. त्यानंतर पुढे मराठी काव्यात सामाजिक जाणिवांचा आविष्कार होऊ लागला. या कालखंडातील मराठी काव्यरचनेमध्ये अनेक प्रयोग करण्यात येऊन परकीय काव्यप्रकारांच्या प्रभावातून गझल व हायकू यासारखी काव्यनिर्मिती झाल्याचे दिसून येते.

आधुनिक काव्यप्रकारांची चिकित्सा

आधुनिक कालखंडातील मराठीकाव्यात आत्माविष्कार दिसून येतो. आधुनिक काळातील कविता ही प्रामुख्याने आत्मलक्षी भावगीतात्मक स्फूट स्वरूपात आणि वास्तव हे मूल्य स्वीकारल्याचे दिसते. या काळातील कवींनी पारंपरिक मूल्यांना नकार देत समता मूल्याला अधिक प्राधान्य दिले आहे. स्त्रियांच्या शरीरवर्णनाऐवजी स्त्रियांचे मन, भावना, विचार, प्रेम आणि एकंदरीत स्त्री-पुरूष समानता हा नवा विचार आधुनिक कवींनी स्वीकारला. सुनीत, गीतिकाव्य, गझल, मुक्तछंद, दशपदी, हायकू व विडंबन हे आधुनिक कालखंडातील प्रमुख काव्यप्रकार आहेत.

Article Indexed in :
DOAJ Google Scholar DRJI
BASE EBSCO Open J-Gate

सुनीत

इंग्रजी कवितेत 'सॉनेट' हा काव्यप्रकार असून या इंग्रजीतील काव्याच्या परिशीलनामुळे मराठी भाषेत 'सुनीत' हा काव्यप्रकार आला. सॉनेटला मराठीतील प्रतिशब्द म्हणून □शवसुतांनी चतुर्दशक हा शब्द सुचविला. ह. ना. आपटे यांनी सप्तपदी हे नाव सुचविले. श्री. नी. चाफे□ यांनी स्वनितक हा शब्द सुचविला. पण सुनीत हा ध्वनिसाम्य असलेला शब्द माधवराव पटवर्धन आणि द. ल. गोखले यांनी सुचविला आहे तो सर्वमा-य झाला आहे. सुनीत हे साधारणत: चौदा ओळींचे चरण, शार्दूलविक्रीडित वृत्त व काही एक यमक बंधन असाही अर्थ निश्चित झाला आहे. म्हणून सुनीत म्हणजे जे योग्य प्रकारे नेले गेले आहे ते होय. केशवसुताचे 'मयुरासन आणि ताजमहल' हे मराठी भाषेतील पहिले सुनीत समजले जाते.

सुनीतला विषयाची मर्यादा नसते. प्रयनप्रधान, विरह, वंचना, निराशा, मृत्यू, प्रेम, ईशस्वरूप, चिंतन, निसर्गवर्णन यासारख्या अनेक विषयावरील सुनीतमध्ये भावना आणि वैचारिकता महत्वाची असते. यामुळे सुनीत हे गंभीर, प्रगल्भ व भारदस्त वाटते.

'तुटलेले दिवे' हे माधवराव पटवर्धन यांचे खंडकाव्य सुनीतरचनेत लेखन असून ते मराठीतील श्रेष्ठ सुनीतसंग्रह म्हणून ओळखले जाते. सुनीत पद्यरचनेचा हा प्रकार लुप्त होत असतांना विंदा करंदीकर यांनी चिंतनशील भावनेच्या आविष्कारासाठी या पद्यरचनेचे नवसंस्करण करून त्यास 'मुक्त सुनीत' अशी नव्याने संज्ञा दिली आहे. या नव्या जाणिवेच्या या मुक्त सुनीतात नवता असली तरी त्याची परंपरा मात्र प्रभावीपणा-ने निर्माण होऊ शकली नाही. या मुक्त सुनीतात नवता असली तरी त्याची नवी परंपरा मात्र निर्माण होऊ शकली नाही. विंदा करंदीकर यांच्या मुक्त सुनीताची रचना ही पेट्रार्क पध्दतीची असल्याचे दिसून येते.

साधारणत: तेराव्या शतकात इटलीमध्ये सॉनेटचा जन्म झाला आहे. 'सॉनेट्टो' चा अर्थ वाद्य वाजवणे असा आहे. डाटे व पेट्रार्क या कवींनी सॉनेटरचनेचा विकास केला. मराठीतील सुनीत पद्यरचनेचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. सुनीतचा पहिला प्रकार म्हणजे शेक्सपियरी सुनीत तर दुसरा प्रकार म्हणजे मिल्टरी सुनीत होय.

अ) शेक्सपियरी सुनीत

या सुनीतच्या पद्यरचनेत बारा ओळींचा पहिला भाग आणि दोन ओळींचा दुसरा भाग असतो. एक-दो-न, दो-न-चार, पाच-सात, सहा-आठ, नऊ-अकरा, दहा-बारा, तेरा-चौदा अशी साधारण स्वरूपाची यमक रचना असते. या पद्यरचनेत विविध विषय, कलाटणी, विचार प्रतिपादन, भावविस्तार, चमत्कृतीजनक शेवट अथवा समारोप केलेला असतो.

ब) मिल्टनी सुनीत

या सुनीतच्या पद्यरचनेत आठ ओळींचा एक व सहा ओळींचा दुसरा भाग असतो. दोन्ही भाग स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असतात. यातील पहिल्या अष्टकात काव्याशय व दुसऱ्या षटकात त्याची परिणती किंवा उत्कर्ष असतात.

एकंदरीत मराठीत भा. रा. तांबे यांचे सुनीते ही लालित्यपूर्ण व भावगांभीर्ययुक्त स्वरूपाची आहेत. कवी गिरीश, यशवंत, माधव ज्युलीयन, बोरकर, इंदिरा, मर्ढेकर, शांता शेळके इत्यादी कवींनी सुनीते लिहिली आहेत. मराठीत सुनीत हे सामान्यत: शेक्सपिअर पध्दतीचे व ते प्रामुख्याने शार्दुलविक्रिडित या वृत्तातील दिसते.

□तिकाव्य (लिरिक)

'लिरि□' ही संज्ञा ग्रीक वाङ्मया□डून इंग्रजीत आली. ग्रीकांच्या 'लायर' या तंतुवाद्याच्या प्रकारावरून 'लिरिक' नाव सर्वत्र प्रचलित झाले. या तंतुवाद्याच्या साथीने काव्यगायन करण्यात येत असल्यामुळे त्या प्रकारांच्या कवितांना 'लिरिक' संबोधण्यात येऊ लागले. या लिरिकाचे वैणिक अथवा वीणा काव्य असे करण्यात आले. त्याचप्रमाणे लघुगीत, गीतिका, कविगीत, मुक्तक, लहरी काव्य, तरंग काव्य हे सर्व पर्याय मागे पडले. त्यानंतर माधवराव पटवर्धन यांची सुचविलेली 'भावगीत' ही संज्ञा पुढे प्रचलित झाली. वसंत दावतर यांनी गीतकाव्य ही संज्ञा सूचविली, तर ना. म. भिडे यांनी गीतिकाव्य ही संज्ञा सूचविली आणि हीच संज्ञा पुढे रूढ झाली. जेंव्हा उच्चप्रतीचे भावकाव्य धंदात व लयबध्द शब्दात अवतीर्ण होत असते त्याला गीतिकाव्य म्हणावे असे भ. श्री. पंडित यांनी म्हटले आहे.

□तिकाव्य हा काव्याचा श्रेष्ठ प्रकार आहे. उत्स्फूर्त भावनेतून गीतिकाव्याचा जन्म होतो. या गीतिकाव्याचे मूळ गीतामध्ये आहे. गीतिकाव्य परंपरेत अभंग, आरत्या, भूपाळ्या, गैळणी, विराण्या, कीर्तन यासारख्या अनेक लोकगीतात त्याचे महत्वाचे स्थान आहे. गीतिकाव्यात भावगुणाला व गीतगुणाला समान महत्त्व असते. उत्कट पण साधी भावना, तिची आत्मनिष्ठा आणि गेयता ही गीतिकाव्याची वैशिष्ट्ये असतात.

□झल

□झल हा काव्यप्रकार कवींच्या अंगभूत शक्तीमुळे अधिकाधिक लोकप्रिय होतांना दिसून येत आहे. हा पद्यरचनेचा एक प्रकार आहे. माधवराव पटवर्धन यांनी 'छंदोरचना' या आपल्या ग्रंथात 'गज्जल' हा शब्द वापरलेला आहे. गज्जल या अरबी शब्दावरून हा काव्यप्रकार मराठीत आला आहे. गज्जल हा पुल्लिंगी शब्द असून सध्या मराठीत 'गझल' हा स्त्रीलिंगी शब्द रूढ झाला आहे. 'गझल' हा फारसी भाषेतील काव्यप्रकार आहे. सुरेश भट यांच्या मते, 'एकाच वृत्तातील एकच यमक व अन्त्ययमक असलेल्या दोन, दोन ओळींच्या किमान पाच किंवा त्याहून अधिक कवितांची बांधणी म्हणजे गझल' या □झलचा प्रत्येक शेर हा स्वयंपूर्ण असतो. जेंव्हा शेर हा दोन भागात असतो तेंव्हा त्यांना 'मिसरा' पद म्हणतात. पद एक चरणी व दोन चरणी असते. ज्या शेराचे शेवटचे शब्द सारखेच असतात. तेंव्हा त्यांचा एक संघ तयार होतो, त्यालाच गझल असे म्हणतात. फारसीच्याद्वारे आलेल्या वृत्तात जे एक यमकी भावगीत रचण्यात येते त्याला गझल म्हणतात. गझल हा शब्द मुळातच 'घझल' असल्याचे माधवराव पटवर्धन यांनी 'छंदोरचना' या आपल्या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे. अक्षरगणवृत्तात मात्रावलींची विशिष्ट आवर्तने हा गझलचा विशेष आहे.

□झलमध्ये दोन ओळीचे कडवे असते. पहिल्या दोन ओळीत यमक साधले जाते. त्यानंतरच्या दोन ओळींच्या प्रत्येक कडव्यातील दुसऱ्या ओळीचे या पहिल्या कडव्यातील ओळींशी यमक साधले जाते. तसेच गझलेतील प्रत्येक कडवे हे स्वतंत्रच असते. दोन ओळींच्या कडव्यांना द्विपती अथवा शेर असेही म्हणतात. प्रारंभीच्या दोन ओळींना 'मतला' असा शब्द वापरतात. गझलेतील प्रत्येक शेर हा स्वतंत्र असावा ही फारशी भाषेतली रचना माधव ज्यूलियन यांनी स्वीकारली नाही. सुरेश भट यांनी गझलेतील शेरांची संख्या पाच सांगितली आहे तर माधव ज्यूलियन यांनी ही संख्या सतरा सांगितली आहे. गझलांना शीर्षके दिली किंवा नाही तरी त्यामुळे आशयाची उत्कटता □मी होत नाही.

प्रेमा-नुभव हा □झलेचा मुख्य विषय असतो. त्यामुळे या गझलेची भाषा ही नाजूक साजुक असावी. कवीने भाषिक शुध्दतेचा आग्रह धरू नये. मराठीत सुरेश भट यांच्यासह मोरोपंत व अमृतराय यां-नी □झल लिहिल्या आहेत.

मुक्तछंद

पद्यरचनेच्या बंधनातून तुटून गद्याच्या सीमारेषेपर्यंत पोहचलेले मुक्तरचनाप्रकार म्हणजे मुक्तछंद होय. अक्षरगणवृत्तात रचना करतांना कवीला अक्षरे, गण व यती यांचे बंधन पाळावे लागते. छंदोरचनेच्या अनेक बंधनातून जी पद्यरचना मुक्त असते त्या रचनेला मुक्तछंद किंवा मुक्तशैली म्हणतात.

मुक्तछंदात छोटे छोटे चरण असतात, त्यांना उपचरण किंवा चरणक असेही म्हणतात. हा चरणक पाच किंवा सहा अक्षरांचा असतो. काही वेळा तो चार ते सात अक्षरांचाही असतो. किती ओळीचे एक एक कडवे असावे याचेही बंधन नसते. कवीची कल्पना, भावना किंवा विचार पू□झाला. की एक कडवे संपते. मुक्तछंद ही रचना लयबध्दरितीने व संथपणाने वाचावयाची असते. प्रत्येक अक्षरांचा उच्चार दीर्घ करावयाचा असतो. कवी अनिल आणि वा. ना. देशपांडे यांनी मुक्तछंदातील रचनेला प्रारंभ केला असून प्रारंभीच्या प्रयोगात कवी पु. शि. रेगे यांनीही मुक्तछंदात काव्यरचना केली आहे. या मुक्तछंदात भावनेला प्राधान्य असते. या रचनेतील कविता ही रूपकात्मक भाषेत वाचकासमोर येत असते.

दशपदी

□श्री मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष यांनी 'एक नवी बांधणी' असा ह्या दहा चरणांच्या कवितांचा उल्लेख करतांना 'दशपदी' हा शब्द वापरला, पुढे तोच शब्द रूढ झाला आहे. दहा चरणांच्या कविता म्हणजे 'दशपदी' होय. दशपदी हा एक दहा चरणांचा स्तंभ आहे. दशपदीमध्ये पद म्हणजे एक चरण आणि त्याची एक ओळ अशी रचना आहे. सलग अशा दहा प्रवाही ओळींचा स्तंभ म्हणजे दशपदी होय. जयदेवाच्या अष्टपदी नंतरचा टप्पा म्हणून दहा चरणांच्या पदबंधास दशपदी म्हणतात.

दशपदीच्या रचनेत स्वल्पविराम, पूर्णविराम यांची आवश्यकता नसली तरी प्रत्येक दशपदीच्या शेवटी उद्‌गार चिन्ह आवश्यकच असते. दशपदी हा एक उद्‌गार असून काव्याचा तो एक आगळावेगळा प्रवाह आहे. दशपदीच्या दहा चरणातून कवीला आवश्यक असलेला आशय व्यक्त केला जातो.

हाय□ू

हायकू हा जपानी मुक्त काव्यप्रकार आहे. सर्वात लघु काव्यप्रकार म्हणून हायकूचे स्थान अढळ आहे तीन ओळींची ही रचना असून पहिल्या ओळीत पाच, दुसऱ्या ओळीत सात आणि तिसऱ्या ओळीत पाच अशी एकूण सतरा अक्षरे असतात. यात यमक बंधनकारक नसते. पाच, सात आणि पाच वर्णांच्या केवळ तीन चरणांनी हायकू कविता पूर्ण होते. हायकूच्या रचनेतून चमत्कृतिजन्य कल्पना किंवा एखादा विचार व्यक्त केला जातो. कमीत कमी शब्दांतून मोठा आशय व्यक्त होणारा हायकू हा पद्यरचनाप्रकार आहे. व्यंजकता हा हायकूचा प्राण असून

कवीच्या मनावर उमटणारी प्रतिमा ही हायकूमध्ये चित्रित होत असते. कवी पु. शि. रेगे यांनी अनेक हायकू लिहीले आहेत. जपानी हायकूच्या अनेक कविता मराठीत अनुवादीत झाल्या आहेत.

विडंबन

आचार्य अत्रे यांच्यापासून मराठीत विडंबन काव्याची परंपरा सुरू झाली. विडंबन हा 'पॅरडी' शब्दाचा पर्याय आहे. पॅरडीचा मूळ अर्थ 'प्रतिगीत' किंवा 'आभास गीत' हा आहे. दुसऱ्यांच्या कलाकृतींच्या शैलीचे विडंबन म्हणजे पॅरडी होय. विडंबन म्हणजे विशिष्ट शैलीचे अनुकरण करून थट्टा, गंमत अथवा विनोदी सुरात केलेली हलकी-फुलकी रचना होय. आचार्य अत्रे यांनी विडंबन काव्याला 'विनोदगर्भी व्यंगदर्शी कला' असे म्हटले आहे. तसेच विडंबन म्हणजे उपहासात्मक टीका असेही त्यांनी म्हटलेले आहे. उपहास आणि विडंबन यांमध्ये परस्पर सापेक्षता आहे. विनोद हा उपहासाश्रित असतो आणि उपहासात विडंबन होत असते. उपहास हा हास्याचा आत्मा असतो.

विडंबनात असभ्य शब्दसंकेत, अपशब्दप्रयोग, कुचेष्टा - टवाळकी यांना स्थान नसते. जो निर्दोष काव्य लिहू शकतो, तोच दुसऱ्यांच्या काव्यामधल्या दोषांचे विडंबन करू शकतो. ज्यांच्या अंगात विनोदबुध्दी असते, तोच प्रभावी विडंबन लिहू शकतो. मुळातच विडंबनासाठी कवीचा पिंडच हा विनोदबुध्दीचा असावा लागतो. विडंबन काव्य जाणीवपूर्वक लिहिले जाते, अशा विडंबनाच्या माध्यमातून एखाद्या शैलीचे अथवा आशयाचे विडंबन करून दोषदर्शन केले जाते. विडंबनातून वास्तवाचे आत्मभान आणून दिले जाते. आचार्य अत्रे व रामदास फुटाणे यांची विडंबन काव्य प्रसिध्द आहेत.

निष्कर्ष

1) सुनीत पद्यरचनेला भावकाव्य म्हणण्यापेक्षा भावगर्भ विचारकाव्य म्हणणे अधिक संयुक्तिक होईल. मराठीत सामान्यत: शेक्सपीअर पध्दतीचे सुनीत आढळते. ही बहुतेक सुनीत रचना ही 'शार्दुलविक्रीडित' या वृत्तात केल्याचे दिसून येते.
2) 'लायर' या तंतूवाद्यावरून 'लिरिक' हे नाव पुढे आले आणि पुढे त्यावरून मराठीत ना. म. भिडे यांनी 'गीतिकाव्य' हा सुचविलेला पर्याय रूढ झाला.
3) गज्जल या अरबी शब्दांवरून तो मराठीत आणतांना गज्जल हा पुल्लिंगी शब्द वापरला गेला असून सध्या मराठीत 'गझल' हा स्त्रीलिंगी शब्द रूढ झाला आहे.
4) कवीला आपल्या भावना, विचार व्यक्त करण्यासाठी मुक्तछंदाच्या रचनेसाठी छंदोरचनेच्या अनेक बंधनातून मुक्त करण्यात आले.
5) दशपदी रचनाप्रकारामध्ये स्वल्पविराम किंवा पूर्णविरामाची आवश्यकता नसते, पण शेवटी उद्गार हवे.
6) हायकू हा जपानी पद्यरचनेचा प्रकार असून यात चमत्कृतीजनक कल्पना अथवा विचार व्यक्त केला जातो.
7) विडंबन पद्यरचनेतून शुध्द विनोदाधिष्ठीत, अनुकरणमूलक पण मार्मिकपणाने दोषदर्शन केले जाते.

संदर्भग्रंथ

1) ठकार निशिकांत, मराठी कविता : स्वरूप आणि विवेचन
2) फुटाणे रामदास, विडंबन
3) भट सुरेश, एल्गार
4) पै शिरीष, हायकू
5) वाळींबे मो. रा. - सुगम मराठी व्याकरण-लेखन.
6) कुलकर्णी व. दि. - अर्वाचीन मराठी सारस्वतकार.
7) डॉ. मेदककर प्रकाश, डॉ. शेळके भास्कर - कविता.
8) पटवर्धन माधवराव - छंदोरचना
9) अत्रे आचार्य - झेंडूची फुले.